

Cas d'estudi n. 1. Don Kunkel i el seu context: de l'individual al(s) col·lectiu(s). Les primeres agrupacions d'artistes contemporanis a Eivissa i a Mallorca.

Fernando Gómez de la Cuesta

Don Kunkel: de l'individual al col·lectiu.

Eivissa semblava la resposta correcta als meus desitjos de viure i de pintar: és un miniunivers, té la sort de conjugar el cosmopolitisme amb un ambient de natura, i mantenir una història i una tradició pròpies¹

Don Kunkel (Plainfield, Nova Jersey, EUA, 1933) és un artista d'una gran importància per al desenvolupament de l'art contemporani a les Pitiüses, no només per la seva interessant producció, sinó també per la seva tasca, transcendent i pionera, com a agent cultural actiu. A partir d'una formació pictòrica primerenca,² completada a partir del 1951 a la Universitat de Boston, la voluntat d'aquell jove creador sempre va ser la de nodrir-se (re)coneixent contextos, viatjant, integrant-se i assimilant llocs nous. Un ànim que el 1957, després d'acabar el servei a la Marina i amb 24 anys d'edat, el va portar a deixar els Estats Units per fixar la residència i el taller a Lima, on ja estampà les primeres serigrafies. Allà va fundar, amb el seu company Carl Van der Voort (1928-2004),³ la primera galeria d'art contemporani del Perú, San Isidro de Lima, on el 1958 va fer la primera exposició individual presentant *unes natures mortes de formes repetitives amb diferents gradacions de llum*.⁴ Ambdós varen conèixer en aquesta ciutat el prestigiós historiador britànic Arnold Toynbee (1889-1975) i entraren en contacte amb la seva teoria sobre el desenvolupament de les civilitzacions. L'interès per saber i per experimentar els va fer anar a Europa el 1959, on visitaren Londres, Barcelona i París, amb una primera estada a Eivissa, de la qual s'enamoraren a l'instant i perdudament, sens dubte atrets per l'estimulant ambient artístic que germinava a l'illa després de l'arribada d'intel·lectuals de procedències molt diverses.

Tant Van der Voort com Kunkel continuaren la seva formació a la Universitat de la Sorbona de París, anys en què compatibilitzen els estudis i la residència a França amb nombroses visites a Eivissa, on es construïen una casa que també havia de ser taller, situada a la carretera de Sant Josep, a la zona de Ca n'Escandell. Des del començament de la seva carrera artística, Kunkel va mostrar una gran aptitud i un afecte enorme per l'obra gràfica, per la qual cosa l'experimentació permanent amb aquestes tècniques també va ser una constant al seu refugi eivissenc. El 1960 va presentar les seves peces en una exposició col·lectiva a París titulada *Les Jeunes*

¹ Declaracions de Don Kunkel a: Santiago Amon, «Camino de la abstracción, en Ibiza», *El País*, Madrid, 29 de setembre de 1977.

² Un aprenentatge que va començar als quinze anys amb Klir Beck, pintor paisatgista nascut a Pittsburg, Pennsilvània, conegut per ser l'autor, entre altres projectes, de la *Klir Beck House*, desapareguda a causa d'un incendi el 2010, o dels diorames del Museu de l'Estat de Maine. Dades biogràfiques extretes de: [http://www.viennahistoricalsociety.com/Klir_Beck.html].

³ Pioner del galerisme a Eivissa, és una peça clau en els engranatges de la creació artística d'aquesta comunitat, sobretot durant els anys 60 i 70. Nascut als Estats Units al si d'una família d'origen holandès, estudià dret a la Universitat Vanderbilt, a Nashville, Tennessee, amb la idea d'ingressar al cos diplomàtic, situació que no s'arribà a produir i començà a treballar per a empreses multinacionals de consultoria amb destinacions com ara el Perú i França, ciutats en què inicia un periple que el va acabar portant, amb Don Kunkel, a les Illes Balears. Dades biogràfiques obtingudes a: Sandra Gálvez Cardona, «Carl Van der Voort», *Enciclopèdia d'Eivissa i Formentera*, Consell Insular d'Eivissa, Eivissa, 2017, [www.eeif.es].

⁴ Sonya Torres Planells, «Don Kunkel», *Enciclopèdia d'Eivissa i Formentera*, Consell Insular d'Eivissa, Eivissa, 2017, [www.eeif.es].

Peintres de la Cité, el 1961 va inaugurar la primera individual a Europa, a la Galeria Cassapanca de Roma, el 1962 va fer la primera mostra en solitari a Eivissa, a la Galeria El Corsario,⁵ seguida d'una altra a la Galeria Ivan Spence el 1963.⁶ El 1965 va viatjar als Estats Units, on mostrà la seva obra a alguns directors de museus i galeries, a més de participar en una exposició privada a l'estudi d'un artista de renom, Franz Kline,⁷ que havia mort alguns anys abans. Amb tot, la primera individual en aquell país no va arribar fins al 1967, a Califòrnia, a la galeria que acabava d'obrir a San Francisco Carl Van der Voort.⁸

Tal vegada l'exposició col·lectiva més transcendent en què Kunkel va participar durant aquesta època va ser la itinerant titulada *Ibiza 65*, que es va poder veure a la Galeria René Metrás de Barcelona, a la Juana Mordó de Madrid i a la Ivan Spence d'Eivissa durant el 1965. S'hi mostraren 60 obres de 24 artistes internacionals com ara Bechtold, Broner, Coughtry, Dmitrenko, Laabs, Mompó, Munford, Pagliari, Perdikidis, Portway, Rutherford, Saura o Tur Costa. Organitzada per Carl Van der Voort per encàrrec d'Ivan Spence (1902-1983) -per a qui Van der Voort treballava en aquell temps-, la mostra ja palesava els diversos interessos artístics d'ambdós, els quals, finalment, acabarien definint dos projectes galerístics distints en una illa,

⁵ El Corsario fou una galeria mítica i precursora emplaçada a Dalt Vila d'Eivissa que, a més d'acollir exposicions d'artistes prestigiosos, també va ser, d'alguna manera, la seu fundacional i l'espai aglutinant del Grupo Ibiza 59: *L'any 1958 (...) ens visità Emilio Schillinger, aleshores director d'un dels primers hotel-restaurant de la ciutat (...) volia organitzar a l'antic palau d'El Corsario, a les sales principals, exposicions d'art actual començant amb una exposició de la meua obra. Em va demanar que dirigís futures exposicions, però com que, naturalment, dirigir una galeria i jutjar els meus companys no ha estat mai el meu fort, va fer una altra proposta. Ens reuníem uns quants pintors que respectàvem mútuament les nostres obres: Erwin Broner, Hans Laabs, Bob Munford i jo. En aquesta reunió va néixer el Grupo Ibiza 59, que incloïa altres pintors com Katja Meiroski, Egon Neubauer, Bertil Sjöberg i el ceramista Antonio Ruiz. Tots els artistes ens sentíem animats pels mateixos sentiments. Conjuntament planejàvem les exposicions del grup, individuals, o d'artistes convidats. Seguint la seva voluntat, nomenàrem Antonio Ruiz director de la Galeria El Corsario. Per garantir un bon funcionament del nostre propòsit encarregàrem als membres els diversos treballs segons les seves virtuts. Erwin Broner, l'arquitecte del grup, transformava, amb els mitjans mínims, la sala inservible en un excel·lent espai d'exposicions (...) Bob Munford i jo hem fet la majoria de cartells i invitacions (...) Laabs ha estat l'especialista en la distribució i col·locació de les obres, i els còctels de les inauguracions, fabricats entre Bob i Emilio, tenien fama d'exquisits. Així, cada exposició es transformava en una festa entre amics i en una trobada social. A més de les exposicions esmentades dels membres del grup es convidaven artistes nacionals i estrangers. Per iniciativa d'Antonio Ruiz hem tengut a Eivissa pintures, entre d'altres, de Cossío, Genovés, Mompó, Zóbel i per via de la Galeria Brusberg obres gràfiques d'Appel, Braque, Dubuffet, Ernst, Hartung, Miró, Poliakov, Singier, Soulages, Viera da Silva (...) aquesta aventura va suposar un enriquiment espiritual i artístic, tot i que no aconseguí cap profit econòmic. No es venia res o gairebé res. Record que la litografia de Joan Miró valia 1.200 ptes., ens hauria agradat molt comprar-la, però aleshores vivíem amb prop de 2.000 ptes. cada mes. Erwin Bechtold, Grupo Ibiza 59. Passat i present, Museu d'Art Contemporani d'Eivissa, Eivissa, 1992, p. 32-5.*

⁶ Anomenada Galeria Es Vedrà els seus primers anys de vida, va obrir les portes el 1961 i les tancà el 1975, quan l'edifici on estava situada comença a esfondrar-se de manera literal. En aquest moment, Ivan Spence, el seu propietari, també decideix abandonar l'illa. Durant el 1965 la galeria va ser dirigida per Carl Van der Voort, qui, l'any següent, ja començà els tràmits per obrir el seu espai, i posteriorment va portar la direcció un jove Zush que era gendre de Spence. Durant aquests anys, s'hi organitzaren 142 exposicions individuals d'artistes de més de 30 països, un nombre elevat de mostres col·lectives i multitud d'actes relacionats amb el món de la creació. Cal destacar-hi la participació, a més de Kunkel, d'Appel, Bechtold, Broner, Vicent Calbet, Corneille, Cossío, Dmitrenko, Isabel Echarri, Faber, Genovés, Leslie Grimes, Hartung, Elmyr de Hory, Laabs, Marca-Relli, Miró, Mompó, Munford, Pagliari, Saura, Schumacher, Tàpies, Tur Costa, Úrculo, Vedova o Walsh, entre molts altres. Dades extretes de: Juan Cabot Llopart, *Ibiza y sus pintores*, Imagen 70, Palma, 1979, p. 32; Mariano Planells, «Ibiza: los años sesenta. El nacimiento de Babel», *Eivissa, anys 60. El naixement de Babel*, Museu d'Art Contemporani d'Eivissa, Eivissa, 1998, p. 41-2.

⁷ Elena Ruiz, «Don Kunkel», *Gran Enciclopèdia de la Pintura i l'Escultura a les Balears*, Promomallorca, Palma, 1996, p. 396.

⁸ Gran part d'aquestes dades biogràfiques s'han extret de: Elena Ruiz, *op.cit. [nota 7]*, p. 396-8; Sonya Torres Planells, *op.cit. [nota 4]*; Sandra Gálvez Cardona, *op.cit. [nota 3]*.

d'extensió tan concreta i a la vegada tan insondable, com Eivissa: *Van der Voort dirigirà progressivament les seves passes cap a una línia de pintura més freda, més racional, com és el constructivisme, l'art concret o distints vessants de l'art minimalista, l'art conceptual, alternant amb mostres d'abstracte i alguns noms importants: Picasso, Miró, Tàpies, Saura (...)* Spence sempre va ser més obert i més flexible. A la seva galeria, hi cabien pintors psicodèlics, pop, metafísics, expressionistes, fauves, naïfs, algun paisatgista, abstractes lírics, qualsevol estil o esdeveniment.⁹

El 1966 tenen lloc diversos fets que acabaren essent decisius en la trajectòria de Don Kunkel i que, a més, marquen la important relació d'aquest artista amb l'illa d'Eivissa. Es tracta de l'inici de les obres de reforma i adequació de l'espai que ha de contenir la Galeria Van der Voort, que s'inaugurà finalment el 1968,¹⁰ i la fundació del Taller Ibograf,¹¹ un projecte innovador vinculat al gravat per on passà una interessant nòmina d'artistes nacionals i internacionals: *El Taller Ibograf és una experiència sense precedents a Eivissa. Probablement ha estat un dels eixos artístics que han dirigit moltes de les grans figures de l'art contemporani cap a aquesta illa privilegiada de la Mediterrània. Carl Van der Voort va tenir el 1966 la idea premonitòria que Eivissa podia ser un centre viu i catalitzador de l'art contemporani. Tot el seu interès, tot el seu esforç, gran part de la seva vida i de la seva economia s'abocaren en aquest Taller i les seves dependències (...) el Taller Ibograf és un antecedent històric indiscutible en el renaixement internacional del gravat. Al nostre país ha estat un dels centres pilot d'iniciació a totes les seves tècniques. Aquest és el motiu pel qual una bona part de les primeres firmes de l'art actual hagin ofert la seva col·laboració a Van der Voort, per a ells és sinònim, a Eivissa, d'art i d'honestedat ecològica i professional.*¹² A partir del 1970, gràcies al gran domini de les tècniques vinculades a l'obra gràfica, Don Kunkel es va fer càrrec de la direcció d'aquest taller, tot i que en realitat hi havia estat molt vinculat des del seu naixement, fins i tot hi havia produït una primera edició firmada el 1969.¹³ Sota la seva coordinació passaren per Ibograf artistes de renom com Bechtold, Chillida, Hernández Pijuán, Herreyns, Laabs, Marca-Relli, Micus, Quijada, Saura, Schlosser, Tàpies, Teixidor o Zao Wou-Ki, que acabaren consolidant la posició de rellevància internacional que el Taller Ibograf ostentava en aquells dies.¹⁴ També el

⁹ Mariano Planells, *op.cit.* [nota 6], p. 43.

¹⁰ Carl Van der Voort va decidir emprendre l'aventura galerística en solitari encoratjat per dues personalitats importants amb vincles amb Eivissa: el mecenes i amant de l'art Joan Prats i el prestigiós arquitecte Josep Lluís Sert, que va ser qui li va parlar d'un espai interessant ple d'enderrocs a la plaça de Vila del barri antic. Els treballs de remodelació començaren el 1966 amb Erwin Bechtold i la galeria va obrir dos anys després amb el nom del seu fundador. Van der Voort ho conta així: *visitant Sert a Harvard, em va persuadir que les nostres intencions inicials es podien realitzar i que coneixia el local perfecte. Animat també per Hilda Kauffman, una col·leccionista novaiorquesa amb una casa a Eivissa dissenyada per Broner, per Gomis, Prats i més endavant per Bertrán i Figueras (...)* vaig emprendre un camí de quinze anys. Carl Van der Voort, «Fragmentos de un texto autobiográfico», *Eivissa. L'Art dels 70*, Museu d'Art Contemporani d'Eivissa, Eivissa, 1999, p. 24.

¹¹ *Ibograf va començar a funcionar el 1966, amb el gravador argentí Pedro Molina, el primer cap de taller. Els primers treballs es concretaren en el que es va anomenar suites, una suite de serigrafies de Rolph Blakstad (...) l'altra suite es va dedicar a unes litografies del pintor suís Hans Hinterreiter (...) la direcció de la pintura americana Jane Mitchell suposà una ampliació de les tècniques d'estampació: litografia, serigrafia, aiguafort, punta seca, linogravat i xilografia.* Mariano Planells, *op.cit.* [nota 6], p. 45.

¹² Daniel Giralt-Miracle, *Obra gràfica del Taller Ibograf 1966-1976*, Museu d'Art Contemporani d'Eivissa, Eivissa, 1976, p. 8.

¹³ Composta per dues serigrafies diferents: una de 66 x 47 cm - 40 exemplars (1969) i l'altra de 75 x 61 cm - 50 exemplars (1969). Diversos autors, *Obra gràfica del Taller Ibograf 1966-1976*, Museu d'Art Contemporani d'Eivissa, Eivissa, 1976, p. 41.

¹⁴ *El taller participa periòdicament a la Fira de Basilea i a la Bienal de Ibiza i de Bradford (...)* les seves edicions figuren en col·leccions particulars i museus de països diversos, com ara el Museu d'Art

1970 va ser quan Don Kunkel exhibí per primera vegada les seves obres de manera individual a la Van der Voort d'Eivissa, amb la qual sempre va mantenir una col·laboració molt estreta, una galeria amb una activitat molt rellevant en la construcció de la història de l'art contemporani de les Pitiüses; així mateix, varen tenir una transcendència important les aportacions procedents del Taller Ibograf o de la Bienal Ibizagráfica,¹⁵ hereva d'una Bienal de Arte nascuda el 1964, i que, anys després, va ser una de les llavors de què sorgí l'actual Museu d'Art Contemporani d'Eivissa, constituït el 1969. Totes eren iniciatives amb les quals Kunkel va estar vinculat d'una manera o de l'altra i que deixen testimoni de la xarxa d'individus i propostes, ben interessants, que es desenvolupaven i consolidaven en un context geogràfic tan peculiar com el d'Eivissa. De fet, Kunkel mateix va participar el 1974 a la Bienal Ibizagráfica, i el 1976 col·laborà en la realització d'una mostra que revisava, per al Museu d'Art Contemporani d'Eivissa, la tasca del Taller Ibograf, una exposició que es va titular: *Obra Gráfica del Taller Ibograf 1966 -1976*.¹⁶

Els anys 70 i començament dels 80 Kunkel va participar en nombroses col·lectives de caràcter nacional i internacional, entre les quals destaquen les fires de Basilea (1971), Colònia (1971) i ARCO (Madrid, 1984), les exposicions *Pintores americanos en España* a l'Ambaixada Americana de Madrid (1972) i *Ocho pintores extranjeros en España* a la madrilenya Galería Orfila (1973),¹⁷ la *Muestra Internacional de Arte en la Calle de Rottweil* (Alemanya, 1974), la *I Bienal de Obra Gráfica de Segovia* (1974), les col·lectives *Siete caminos de la abstracción* al Museu d'Art Contemporani d'Eivissa (1977)¹⁸ o *Cinco caminos de la abstracción* del Ministeri de Cultura d'Espanya, que va itinerar per Girona, Bilbao i Sevilla (1978).¹⁹ Però d'entre totes, potser tenen una rellevància especial, per diferents motius, la seva presència en dos homenatges singulars a Joan Miró que varen tenir lloc a Palma: el realitzat a la seu del Col·legi d'Arquitectes de Balears, titulat *Miró 80* (1973),²⁰ i l'*Homenaje a Joan Miró* a la Llonja (1978). També és significativa la seva participació a la controvertida *Mostra d'Art Actual a Balears* (1981),²¹ que ens servirà per tractar d'explicar alguns

Contemporani d'Eivissa, el Museu d'Art Modern de Nova York, el Museu Espanyol d'Art Contemporani de Madrid, el Kunstmuseum de Winterthur. Diversos autors, *op.cit.* [nota 13], p. 9.

¹⁵ Certamen de gravat d'àmbit internacional i de celebració biennal que des del 1972 organitza el Museu d'Art Contemporani d'Eivissa. Ibizagráfica és hereu directe, o el que podria entendre's com una especialització, de la Bienal de Ibiza celebrada des del 1964 i projectada per l'Ajuntament d'Eivissa, la Delegació Nacional de Cultura i l'associació Amigos de Ibiza. La celebració del certamen es va interrompre, entre el 1985 i el 1992, coincidint amb el tancament del Museu d'Art Contemporani, i es va reprendre el 1992. A l'origen, la Bienal de Ibiza s'articulava en apartats tècnics molt diversos, i el 1972 es va inclinar pel gravat, d'acord amb l'empenta que les arts de l'estampació adquiriren els anys 70, però també per raons de caire pressupostari, que obligaren aquesta biennal a reduir les seves ambicions programàtiques. La darrera edició es va celebrar el 2006. Dades extretes de: Elena Ruiz Sastre, «Ibizagráfica», *Enciclopèdia d'Eivissa i Formentera*, Consell Insular d'Eivissa, Eivissa, 2017, [www.eeif.es]; Fernando de Lama, «Medio siglo de la semilla del MACE», *Diario de Ibiza*, Eivissa, 13 d'octubre de 2014.

¹⁶ Diversos autors, *op.cit.* [nota 13].

¹⁷ *Ocho pintores extranjeros en España*, Galería Orfila (ed.), Madrid, 1973.

¹⁸ Es va editar el catàleg: José Corredor Mateos i Daniel Giralt Miracle, *Siete caminos de la abstracción: Bechtold, Floris, Irriguable, Kunkel, Micus, Pagliari, Tur Costa*, Museu d'Art Contemporani d'Eivissa, Eivissa, 1977. També és interessant consultar la crítica de: Santiago Amon, *op.cit.* [nota 1].

¹⁹ Amb la presència també d'Irriguable, Micus, Pagliari i Tur Costa. Diversos autors, *Cinco caminos de la abstracción: exposición itinerante*, Ministeri de Cultura, Direcció General de Patrimoni Artístic i Museus, Madrid, 1978.

²⁰ Amb la participació de més de cent creadors, es va inaugurar a la seu del Col·legi d'Arquitectes de Balears, Palau Ca la Torre de Palma, el novembre de 1973. Se'n parla a la notícia: «Exposición colectiva gigantesca en la inauguración del Palau Ca la Torre como sede del Colegio de Arquitectos», *Diario Baleares*, Palma, 10 de novembre de 1973; i al catàleg que es va editar: Diversos autors, *Miró 80*, Col·legi d'Arquitectes de Balears, Palma, 1973.

²¹ En aquesta mostra, a més de Kunkel, hi participaren Rafael Amengual, Víctor Andreu, Miquel Barceló, Joan Bennàssar, Werner Bernard, Jim Bird, Brunet, Ramon Canet, Castaldo, Tinus Castanyer, Antoni Coll, Coronado, Fedelich, García Sevilla, Herreyns, Humberto, Irueste, Irriguable, Jacobson, Labra,

aspectes del context històric i social en el qual es desplegava la creació contemporània de les illes en aquells anys, mentre introduïm, a la vegada, alguns elements que desenvoluparem a la segona part d'aquest text, la que fa referència al col·lectiu i als col·lectius.

La *Mostra d'Art Actual a Balears* va ser una exposició itinerant que es va poder veure a Palma,²² Eivissa, Menorca i Barcelona,²³ i que va fer córrer rius de tinta a les pàgines de la premsa balear cap al 1981.²⁴ Qüestions com la composició de la comissió que seleccionà els participants,²⁵ l'elecció concreta dels creadors que contribuïen amb les seves obres i el contingut de les obres mateixes,²⁶ l'emplaçament definitiu per a l'exposició,²⁷ el format, segurament massa eclèctic, acumulatiu, extemporani i poc clarificador del panorama artístic de les illes,²⁸ l'absència d'algunes dades al catàleg que s'edità,²⁹ la falta d'informació o d'informadors a la sala d'exposicions,³⁰ fets concrets com la renúncia a participar-hi

Longino, Antoni Llabrés, Aleix Lull, Gerard Matas, Menéndez Rojas, Micus, Ritch Miller, Joan Miró, Mompó, Miquel Morell, Giorgio Pagliari, Pavia, Matías Quetglas, Juli Ramis, Roca Fuster, Toni Riera, Rivera Bagur, Ruibal, Sanmartín, Sapere, Aligi Sassu, Antoni Socias, Tur Costa, Ulbritch, Villalta i Xam. Es va editar el catàleg: *Mostra d'Art Actual a Balears*, Palau Solleric, Ajuntament de Palma, Palma, 1981.

²² Celebrada al Palau Solleric el juny de 1981, de la inauguració en deixen constància: «Primera Mostra d'Art Actual de Balears», *Ultima Hora*, Palma, 20 de juny de 1981; José Bauzá i Pizá, «Inauguración de la Mostra d'Art Actual a Balears», *Diario de Mallorca*, Palma, 24 de juny de 1981; Constanza Forteza, «Mostra d'Art Actual a Balears en el Palau Solleric», *Ultima Hora*, Palma, 24 de juny de 1981, p. 21; Planas Sanmartí, «Gente», *Ultima Hora*, Palma, 25 de juny de 1981, p. 20; Damián Ramis Caubet, «El arte actual de Baleares», *Diario Baleares*, Palma, 25 de juny de 1981, p. 13; «Mostra d'Art Actual a Balears», *Hoja del Lunes*, Palma, 29 de juny de 1981; «La Mostra d'Art Actual a Balears y los artistas», *Ultima Hora*, Palma, 29 de juny de 1981.

²³ Inaugurada el 23 de setembre al Palau de la Virreina, la premsa recull l'acte: «Ayer se inauguró, en Barcelona, la Mostra d'Art actual de les Illes Balears», *Ultima Hora*, Palma, 24 de setembre de 1981; «La Mostra d'art balear inaugurada en Barcelona», *El Día*, Palma, 24 de setembre de 1981, p. 19; «Inaugurada la Mostra d'art actual de les Illes Balears», *Diario Baleares*, Palma, 24 de setembre de 1981, p. 12.

²⁴ Planas Sanmartí, «Gente», *Ultima Hora*, Palma, 14 de febrer de 1981; José Bauzá i Pizá, «Primera Mostra d'Arts Plàstiques a Balears», *Diario de Mallorca*, Palma, 21 de febrer de 1981; José Bauzá i Pizá, «Cincuenta y seis artistas, invitados a la Mostra d'arts plàstiques a Balears», *Diario de Mallorca*, Palma, 15 de març de 1981; Gaspar Sabater Vives, «Ahora toca vanguardia», *Hoja del Lunes*, Palma, 23 de març de 1981, p. 11; Polo, «Ni están todos los que son, ni son todos los que están. La Mostra d'Arts Plàstiques a Balears», *Diario de Mallorca*, Palma, 24 de març de 1981; «La política cultural del Ayuntamiento de Palma, en entredicho», *Ultima Hora*, Palma, 25 de març de 1981.

²⁵ Els crítics eren Bauzá i Pizá, Rodríguez-Aguilera, Rafael Jaume i Ramis Caubet, els artistes Rafael Amengual, Coll, López Pinto, Labra i Castaldo, i el galerista Ferran Cano.

²⁶ Criteris qüestionats públicament per artistes com Joan Trujillo: «El concejal de cultura y una muestra artística», Cartas al Director, *Diario de Mallorca*, Palma, 28 d'abril de 1981; o crítics d'art com Gaspar Sabater Vives: «Preguntas para el concejal Nadal», Cartas al Director, *Diario de Mallorca*, Palma, 20 de maig de 1981.

²⁷ Sobre aquest tema: «El grupo municipal de UCD desarrolla una sucia ofensiva política», *Ultima Hora*, Palma, 11 de juliol de 1981; «Duras respuestas al alcalde de Palma», *Diario de Mallorca*, Palma, 14 de juliol de 1981; Rivero: «Manifestaciones gratuitas», *Diario Baleares*, Palma, 14 de juliol de 1981; «El alcalde denuncia un Watergate municipal», *Ultima Hora*, Palma, 15 de juliol de 1981; «Sigue la polémica sobre el uso y cesión de La Lonja», *Diario de Mallorca*, Palma, 18 de juliol de 1981; «Malas relaciones entre la Consellería de Cultura i el Ayuntamiento», *Diario Baleares*, Palma, 18 de juliol de 1981; «El Ayuntamiento acusa de demagogia a la Consellería de Cultura», *Ultima Hora*, Palma, 18 de juliol de 1981.

²⁸ Moltes d'aquestes crítiques s'expressen a l'article: «Polémico comienzo para la Mostra d'Arts plàstiques a Balears», *Diario de Mallorca*, Palma, 21 de març de 1981; i en un escrit firmat enigmàticament com: Diversos artistes, «Sobre la Mostra», Cartas al Director, *Hoja del Lunes*, Palma, 30 de març de 1981.

²⁹ «El folleto de la Mostra, ilegal», *Ultima Hora*, Palma, 4 de juliol de 1981.

³⁰ Planas Sanmartí, «Gente», *Ultima Hora*, Palma, 7 de juliol de 1981; «Contra la organización de la Mostra d'Art Actual», *Ultima Hora*, Palma, 8 de juliol de 1981.

de Steva Terrades,³¹ l'exclusió de les peces presentades per Bartomeu Cabot per pornogràfiques,³² el repartiment a la inauguració del manifest del Taller Lluàtic³³ amb motiu de la mostra,³⁴ la creació d'una *Contramuestra*, d'un *Salon des refusés*³⁵ o la proposta de realitzar un *Saló Femení* per reivindicar l'absència de dones en la qüestionada selecció,³⁶ varen ser els punts de conflicte que marcaren l'esdevenir d'una mostra que tenia la pretensió, no aconseguida, de fixar una fita expositiva a la nostra comunitat, mentre confirmava, en certa manera, l'arribada de la modernitat a les programacions oficials de les Balears.³⁷ Amb la perspectiva que ens dona el temps i la història ens podem plantejar, no sense tristesa, que la majoria de les reivindicacions que suscità aquesta exposició fa 36 anys, gaudeixen, en l'actualitat, d'una frustrant i absoluta vigència.

A la darrerria dels 70, Kunkel i Van der Voort s'havien traslladat a viure a un altre punt de l'illa, a una antiga finca anomenada Can Lai situada a Santa Eulària, entre Roca Llisa i Cala Llonga. Amb l'arribada de la dècada dels 80, Carl Van der Voort comença a tenir problemes de salut i ambdós deixen de residir de manera permanent a Eivissa. A partir del 1982, Kunkel comença a fer estades cada vegada més llargues a Nova York, que coincideixen amb el fet que Van der Voort havia començat a dirigir en aquesta ciutat la Galeria Joan Prats, espai on presentà les seves obres en una individual que es va celebrar el 1984. Kunkel va alternant, a partir del 1985, la seva residència entre Eivissa i Pennsilvània, on instal·là el taller. El 1988 li dedicaren una retrospectiva que revisava els últims deu anys de treball i que es titulà *Don Kunkel. Constructions 1978-1988*,³⁸ una mostra presentada a la Universitat de Lehigh. Amb

³¹ L'artista va refusar la invitació amb una carta en què al·legava els motius per no participar-hi, que coincideixen amb alguns dels punts comentats en les línies precedents a aquesta nota, i que es va publicar a les seccions següents de cartes al director: «No participarà a la Mostra d'Arts Plàstiques», *Diario de Mallorca*, Palma, 5 d'abril de 1981; «Al tinent de Batle de Cultura», *Ultima Hora*, Palma, 8 d'abril de 1981.

³² El creador va protestar per l'exclusió de les seves obres a la inauguració i va comparèixer vestit de núvia amb Jaume Sastre, que anava caracteritzat de centaure. Recollit a: «Se inauguró la Mostra d'Art de Balears con show incluido», *Diario Baleares*, Palma, 27 de juny de 1981; «Protesta por la no admisión de unas obras consideradas pornográficas», *Ultima Hora*, Palma, 27 de juny de 1981; Pablito, «Jaume Sastre y Bartomeu Cabot», *Diario Baleares*, Palma, 28 de juny de 1981; Un xafarder, «Mostra d'Art Actual a Balears», *Ultima Hora*, Palma, 2 de juliol de 1981.

³³ Important col·lectiu artísticocrític del qual parlarem en el punt següent d'aquest text, de composició variable i vinculat al que s'ha anomenat Jove o Nova Plàstica a Mallorca.

³⁴ «Inaugurada la Mostra d'Art Actual a Balears», *Diario de Mallorca*, Palma, 27 de juny de 1981.

³⁵ Deixa constància d'aquesta intenció: Planas Sanmartí, «Gente», *Ultima Hora*, Palma, 3 d'abril de 1981, p. 20; Planas Sanmartí, «Gente», *Ultima Hora*, Palma, 6 d'abril de 1981, p. 20.

³⁶ Planas Sanmartí, «Gente», *Ultima Hora*, Palma, 6 d'abril de 1981, p. 20; «Pintoras», *Ultima Hora*, Palma, 9 de juliol de 1981.

³⁷ Naturalment, no totes les opinions de l'època eren contràries a la proposta, també hi va haver defensors i crítiques positives: Pablo Llull, «En el país de los artistas», *Diario Baleares*, Palma, 28 de juny de 1981; M.V. Gayà, «Cinco preguntas a Joan Nadal», *Diario de Mallorca*, Palma, 28 de juny de 1981; Eduardo Jiménez, «La Mostra d'Art Actual, primera piedra del Museo de Arte Contemporáneo», *Diario de Mallorca*, Palma, 2 de juliol de 1981; J.R., «Pep Pinya: "El montaje escénico de una exposición es casi fundamental"», *Ultima Hora*, Palma, 3 de juliol de 1981; Pere Bonín, «Artistas y cerdos», *Ultima Hora*, Palma, 3 de juliol de 1981, p. 14; Damián Ramis Caubet, «La Mostra de Arte actual en Baleares», *Diario Baleares*, Palma, 5 de juliol de 1981, p. 25; Rafel Jaume, «...Y ellos se juntan», *Ultima Hora*, Palma, 5 de juliol de 1981; Planas Sanmartí, «Gente», *Ultima Hora*, Palma, 8 de juliol de 1981; Cesáreo Rodríguez-Aguilera, «Una visita a la Mostra d'Art Actual», *Diario Baleares*, Palma, 9 de juliol de 1981, p. 9; José Bauzá i Pizá, «La Mostra d'Art Actual a Balears reflejo de una rica inquietud», *Diario de Mallorca*, Palma, 10 de juliol de 1981; Mario A. Morales, «Joan Nadal: "La elección de los pintores ha sido democrática"», *Ultima Hora*, Palma, 10 de juliol de 1981, p. 21; Rafel Jaume, «Necesidades y privilegios», *Ultima Hora*, Palma, 11 de juliol de 1981; Planas Sanmartí, «Gente», *Ultima Hora*, Palma, 11 de juliol de 1981, p. 18; «Fallo cultural», *Diario de Mallorca*, Palma, 15 de juliol de 1981; Rafael Jaume, «Disquisiciones y adquisiciones», *Ultima Hora*, Palma, 19 de juliol de 1981; «Del arte y el artista», *Ultima Hora*, Palma, 19 de juliol de 1981.

³⁸ Diversos autors, *Don Kunkel. Constructions 1978-1988*, Leigh University Art Galleries, Bethlehem, Pennsilvània, 1988.

tot, no va ser fins al 1989 que l'artista es traslladà definitivament a New Haven (Connecticut), on resideix en l'actualitat. Una nova ubicació que no li va fer perdre els llaços amb l'illa d'Eivissa ni amb Espanya, com demostra la seva participació a l'exposició *Pintar con papel* al Círculo de Bellas Artes de Madrid (1986), la presència a les *I Jornades d'Art Contemporani* a Sant Francesc (Formentera, 1987) o a la mostra *Obra gràfica dels 70* de la Galeria Van der Voort d'Eivissa (1988). El 1991, el Museu d'Art Contemporani d'Eivissa li dedicà l'exposició retrospectiva: *Don Kunkel 1961-1991*, comissariada per Catalina Verdera;³⁹ així mateix, la seva obra també va ser present a les mostres de revisió històrica: *Eivissa, anys 60. El naixement de Babel* (1998)⁴⁰ i *Eivissa. L'Art dels 70* (1999),⁴¹ promogudes per aquest mateix centre.

D'aquestes darreres cites, una de les més importants va ser l'exposició celebrada el setembre de 1996 a la Llonja de Palma i titulada *Abstraccions. Pintura no figurativa a les Illes Balears*;⁴² comissariada per Joan Carles Gomis, la proposta realitzava un repàs ampli dels principals exponents de la plàstica abstracta que desenvolupaven, o havien desenvolupat, el seu treball al nostre arxipèlag. Noms com Ross Abrams, Afif, Pere Alemany, Rafael Amengual, Mateu Bauzà, Bechtold, Bird, Bradley, Broner, Broto, Canet, Toni Cardona, María Catalán, Pep Coll, Elsa Collie, Toni de Cúber, Isabel Echarri, Patxi Echeverría, Frank el Punto, Will Faber, Naco Fabré, Rafa Forteza, Fraver, Carles Guasch, Guinovart, Hartung, Herreyns, Hinterreiter, Irriguible, Jacobson, Laabs, Labra, Antoni Llabrés, Manotes, Marca-Relli, Joan March, Marquant, Mariano Mayol, Katja Meirowsky, Micus, Mompó, Munford, Neubauer, Pagliari, Pfnür, Cris Pink, Juli Ramis, Enric Riera, Paco Romero, Ruibal, Tòfol Sastre, Sheridan, Sjöberg, Trökes, Tur Costa, Vélez, Ventayol, Villalta, Waldren o Xam, entre molts altres, acompanyaven Kunkel en el repàs més extens que s'ha fet, fins ara, d'unes abstraccions que doten de part del seu contingut l'expressió plàstica del segle XX a les Balears.⁴³

A pesar dels primerencs inicis paisatgistes sota el guiatge de Klir Beck i de les primeres indagacions figuratives interessades en la percepció de la llum, que es fan cada vegada més subtils i sinuoses emparades per una senzillesa compositiva que derivarà en allò geomètric, l'obra de Don Kunkel es desenvolupa de manera fonamental en i per a l'abstracció, amb la creació d'un llenguatge propi, recognoscible, sistemàtic i molt minuciós, que es basa en la linealitat, en la simetria i en la composició. Oscil·lant entre el constructivisme, el minimalisme i l'art òptic, Kunkel es decanta, com alguns altres pintors residents a Eivissa aquells anys, per una abstracció de tall exacte, ordenat, contingut i definit, més que per aquest altre vessant, també molt freqüentat en el context pitiús, que té més a veure amb allò líric, amb la pulsíó, amb el gest i amb l'emoció. És evident que per a una intenció formal com la de Kunkel, les tècniques gràfiques es converteixen en el mitjà més adequat per a l'objectiu que l'artista pretén, i si hi unim el seu virtuosisme i el seu

³⁹ Catalina Verdera i Daniel Giralte Miracle, *Don Kunkel 1961-1991*, Museu d'Art Contemporani d'Eivissa, Eivissa, 1991.

⁴⁰ Diversos autors, *Eivissa, anys 60. El naixement de Babel*, Museu d'Art Contemporani d'Eivissa, Eivissa, 1998.

⁴¹ Diversos autors, *Eivissa. L'Art dels 70*, Museu d'Art Contemporani d'Eivissa, Eivissa, 1999.

⁴² Diversos autors, *Abstraccions. Pintura no figurativa a les Illes Balears*, Govern Balear, la Llonja, Palma, setembre, 1996.

⁴³ Comenten aquesta mostra: Pilar Ribal, «Abstracció balear», *El Día del Mundo*, Palma, 18 d'octubre de 1996; «Abstract art in the Balearics», *Majorca Daily Bulletin*, Palma, 19 de setembre de 1996, p. 12; Gabriel Rodas, «Un recorrido por la pintura abstracta de las Baleares», *Diario de Mallorca*, Palma, 19 de setembre de 1996, p. 53; Mercedes Azagra, «Medio siglo de "Abstracciones" en la pintura balear», *Ultima Hora*, Palma, 19 de setembre de 1996, p. 62; Cristina Ros, «Una discusión bizantina», *Ultima Hora*, Palma, 19 de setembre de 1996, p. 62; Pilar Ribal, «Sa Llonja acoge "Abstraccions"», *El Día del Mundo*, Palma, 19 de setembre de 1996, p. 75; Biel Amer, «Círculo de abstractos», *Bellver, Diario de Mallorca*, Palma, 1 de novembre de 1996, p. 62.

coneixement dels processos, no és difícil entendre la qualitat del seu treball. Lluny de conformar-se amb els sistemes habituals vinculats a l'obra gràfica i a la pintura, Kunkel va mantenir una experimentació constant que se centrà, moltes vegades, en el suport, principalment sobre paper i cartó, amb la recerca permanent d'una tridimensionalitat que anhelava transcendir els materials tradicionals, i que optava per la contundència i la subtileza del plec, del tall i del relleu. A mesura que el volum va adquirint protagonisme, l'obra de Kunkel s'allunya una mica de l'ordre cartesià i de la simetria ortogonal per centrar les investigacions al voltant de l'espai i de la dialèctica entre allò regular i allò irregular. Les clarors i les ombres, accentuades pels relleus generats per aquells talls i plecs, es combinen per oferir una sensació de volum, on el material, amb el color i la textura natural, participa dels jocs compositius geomètrics, només remarcats, comptades vegades, per traços amb llapis d'allò més reflexius. Una obra coherent d'una factura exquisida que s'aferma en l'autoexigència, el rigor formal i l'harmonia subtil del color, per deixar en evidència una habilitat tècnica impecable i una aportació creativa singular i innovadora.

Les primeres agrupacions d'artistes contemporanis a Eivissa i a Mallorca

A pesar de no haver format part de cap dels col·lectius que, durant els anys de residència a Eivissa, anaren germinant a les illes, Don Kunkel va viure les dues dècades més dinàmiques que hi ha hagut a les Balears en qüestions associatives, uns moviments que asseguraren l'entrada del teixit artístic al si dels paràmetres de la creació contemporània. Efectivament, les dècades dels 60 i dels 70 varen ser determinants en molts aspectes, i la presència i l'activitat de Kunkel també va tenir alguna transcendència com a dinamitzador, aglutinant, promotor, teixidor de xarxes i procurador de sinergies i de simbiosis.⁴⁴ La seva tasca, vinculada estretament al Taller Ibograf i a la Galeria Van der Voort ho corrobora, però també la seva relació tangencial amb el grup que més rellevància ha tengut a les Pitiüses: el *Grup Ibiza 59*,⁴⁵ al qual ja hem fet referència a l'apartat anterior i que estava compost per Erwin Broner, Hans Laabs, Katja Meirovsky, Bob Munford, Egon Neubauer, Antonio Ruiz, Bertil Sjöberg i Heinz Trökes. Un col·lectiu d'artistes estrangers -tots, excepte Ruiz- d'una importància cabdal pel seu caràcter pioner i per la increïble capacitat transmissora i implementadora d'una modernitat i d'unes maneres de fer que connectaren Eivissa amb la contemporaneïtat i que varen tenir un curiós i efímer contrapunt en alguns artistes eivissencs nadius que veren amb una mescla de curiositat, estranyesa i nerviosisme l'arribada, la vinculació i la projecció de tants artistes estrangers i decidiren organitzar-se en l'escassament llonge *Grup Puget* (1962),⁴⁶ format per Ferrer Guasch, Antoni Pomar, Vicent Calbet i Antoni Marí Ribas *Portmany*, que reivindicava el nom i la figura de Narcís Puget Viñas (1874-1960), considerat el pioner de la pintura moderna eivissenca. El grup defensava un art divers però arrelat a la terra i va ser un referent en el món pictòric pitius al començament dels 60.

Per bé que és cert que tots aquests moviments associatius varen tenir una durada temporal relativament escassa, no s'ha d'oblidar que, en aquell context, la idea

⁴⁴ Un exemple sentimental i anecdòtic d'aquesta empatia activa és la manera en què el poeta i dibuixant eivissenc Jean Serra (El-Biar, Alger 1952) ens conta el seu record d'haver guixat els primers traços infantils a la casa de Van der Voort i Kunkel, animat per aquesta parella d'intel·lectuals emprenedors i inspirat per les obres d'art que va veure a casa seva. En deixa constància el seu escrit: Jean Serra, «Casa de l'art: homenatge a Don Kunkel», *Revista Eivissa*, Eivissa, 1992, n. 21, p. 48-50.

⁴⁵ Diversos autors, *Grup Ibiza 59. Passat i present*, Museu d'Art Contemporani d'Eivissa, Eivissa, 1992.

⁴⁶ Esmerten el Grup Puget: Mariano Planells, *op.cit.* [nota 6], p. 43; Diversos autors, «Grup Puget», *Enciclopèdia d'Eivissa i Formentera*, Consell Insular d'Eivissa, Eivissa, 2017, [www.eeif.es].

d'agrupació, de col·lectiu, aplicada a la creació de la manera en què ells ho feien, tenia un component innovador. Una situació que, a les Balears, no només va confluïr a Eivissa, sinó que a Mallorca també hi va haver alguns exemples. Un antecedent precoç, a la més gran de les illes, va ser el *Grupo de los Siete*, constituït el 1947, que destaca per la voluntat d'unió entre artistes. Promogut pel nord-americà William E. Cook, i amb Luis Derqui, Joan Fuster Valiente, Archie Gittes, Jaime Juan, Antoni Sabater, Pere Sureda i Francisco Vizcaíno com a integrants, va plantar cara a favor del manteniment de la qualitat estètica de les propostes artístiques. El grup es va dissoldre el 1950 quan Cook abandonà l'illa.

No va ser fins al 1959, any de la fundació del *Grupo Tago*, quan per fi compareix el primer col·lectiu amb una intenció de canvi real en els plantejaments formals de l'art, una junta que aglutinà entre les seves files creadors de tendències figuratives i alguns dels primers exponents d'una abstracció incipient com ara Antonio de Vélez, Pere Quetglas Xam o Francisco Verd Fraver. Reunits al Bar Moka, propietat de Fraver, s'ajuntaven artistes de més o menys renom com Francisco Carreño, Ferrero, Juan Garcés, Juan Gibert, Teresa Heydel, Rafel Jaume, Caty Juan, Joan Palanqués, Manuel Picó, Merche Sofía Pintó, Miquel Morell i Rivera Bagur, els esmentats Antonio de Vélez, Xam i Fraver, a més de Miquel Brunet i Pau Fornés, de forma esporàdica. En línia amb les tendències col·lectives que començaven a aparèixer a la resta del territori nacional,⁴⁷ el *Grupo Tago* va néixer, segons assenyala Rafel Jaume, *perquè prou que ho necessita l'art de les nostres illes. Pintors, escultors i altres ho condimenten al seu gust i obliden les noves normes, els moviments nous que escombren Europa d'antigalla. El Grupo TAGO aspira a orejar l'art de l'arxipèlag. Només pel fet d'haver-ho aconseguit, la seva missió quedarà complerta. La tasca que ens hem imposat obliga a predicar amb l'exemple. Així solen fer-ho els apòstols del que sigui. Inquietud, ganes de renovació, recerca de formes originals, vocació decidida no crec que en faltin a cap dels que integren el nostre Grupo.*⁴⁸ Encara que la seva repercussió, fins i tot a la nostra comunitat, va ser molt limitada⁴⁹ i a penes comparable a la transcendència d'aquells altres col·lectius que realitzaven les seves activitats de manera coetània, com ara *El Paso* o el *Grup Parpalló*, sí que cal destacar la seva voluntat de canvi en un context, el balear, i en una època, la dictadura franquista, en què fer art abstracte, o amb tendència envers alguna abstracció, era quelcom més que adoptar una estètica, en realitat suposava adoptar una postura, una actitud de pensament, en uns temps difícils on es corria el risc de ser censurat o reprovat per aquest motiu.

Les activitats de *Tago* es varen diluir cap al 1963, encara que un any abans, el 1962, havia aparegut a l'escena mallorquina un nou col·lectiu amb el nom *Es deu des Teix*. Igual que passà a l'illa veïna d'Eivissa amb el naixement del *Grupo Ibiza 59*, varen ser

⁴⁷ A més dels pioners catalans de *Dau al Set*, grup fundat el 1948, parlam de col·lectius més propers cronològicament al *Grupo Tago*, com ara el *Grup Parpalló* fundat a València el 1956, el *Grupo El Paso* originat a Madrid el 1957 i del qual formaren part Rafael Canogar, Luis Feito, Juana Francés, Manolo Millares, Manuel Rivera, Antonio Suárez, Antonio Saura, Pablo Serrano, Martín Chirino, Manuel Viola i els crítics José Ayllón i Manolo Conde, l'*Equipo 57* creat a París el maig de 1957 pels escultors Jorge Oteiza, Luis Aguilera i els pintors Àngel Duarte, José Duarte i Agustín Ibarrola, i també per l'arquitecte Juan Serrano, un col·lectiu que va compartir estil, teories, època i fins i tot estudi amb l'*Equipo Córdoba*, també nascut el 1957. Posteriorment, el 1966, va aparèixer un col·lectiu anomenat *Gaur* fundat per pintors i escultors bascs format, entre d'altres, també per Oteiza, Néstor Basterrechea i Eduardo Chillida, un any, aquest 1966, en el qual precisament culminaren les gestions del *Grupo de Cuenca*, amb Fernando Zóbel, Gerardo Rueda i Gustavo Torner al capdavant, i es va inaugurar el Museu d'Art Abstracte de la ciutat, que dona nom al grup, una fita que reforçava les noves maneres i conceptes que, més tard que prest, arribaven a la creació artística espanyola.

⁴⁸ Rafel Jaume, «La botadura de Tago», *Revista Santanyí*, Santanyí, 21 de novembre de 1959, n. 50.

⁴⁹ En aquest sentit, destaca l'article firmat per: Alexandre Cirici-Pellicer, «La actualidad de Mallorca se llama "Tago"», *Gran Vía*, Barcelona, 25 de juny de 1960, p. 14.

els artistes estrangers arribats a la recerca de les virtuts del nostre arxipèlag qui donaren l'empenta definitiva a les formes i a les maneres de l'abstracció a la nostra comunitat. El grup *Es deu des Teix*⁵⁰ va tenir l'origen en la colònia d'artistes, majoritàriament forans, que s'havien instal·lat, cap als anys 60, al marc idíl·lic de la Serra de Tramuntana mallorquina, concretament entre tres poblacions unides per es Teix, una muntanya de la qual, evidentment, agafa el nom el grup esmentat. Sóller, Valldemossa i Deià eren els llocs que concentraven la residència dels seus integrants, una zona on ja vivien intel·lectuals de renom com Robert Graves i que es demostrava propícia per a la creació. Els artistes que formaven aquest grup feien girar la seva obra al voltant d'un expressionisme abstracte que es movia entre allò matèric, allò gestual i la interacció dels camps de color, un pas endavant que va servir per difondre a l'illa algunes formes i conceptes plenament assumits en altres països i que es manejaven amb certa solvència entre alguns dels artistes de l'avantguarda espanyola. *Es deu des Teix* el formaven els nord-americans Elsa Collie, Richard Kozlow, Theodore Kliros, Georges Sheridan, William Waldren, Thea Winger i Norman Yanikun, l'anglès Martin Bradley, l'australià Frank Hodgkinson i l'espanyol Francisco Barceló. El 1963, Bradley, Collie i Kozlow se n'anaren de l'illa i els substituïren el francès Michel Albert, l'italià Eugenio Molinaro i el nord-americà John Ulbricht.

Fundat a Manacor a la darrereria del 1965, el *Grup Drac* aglutinava un conjunt divers d'artistes entre els quals destaquen Miquel Brunet, Llorenç Ginard, Biel Barceló, Martí Binimelis, Riera Ferrari i l'arquitecte Klaus Volkens. Un col·lectiu que disposava d'un espai d'exposicions propi, situat a Manacor, anomenat Sala Drac.⁵¹ L'evident sintonia geogràfica i la manera d'organitzar aquelles convocatòries, moltes al voltant d'una taula i acompanyades de menjar i de vi, sens dubte convertiren aquestes cites en una de les llavors del posterior desenvolupament del *Grup Dimecres*, que també va néixer a Manacor poc després, el 1975.

El *Grup Dimecres*⁵² tenia com a objectiu fonamental la recerca i l'intercanvi de coneixement en un context en el qual obtenir informació sobre art contemporani es convertia en quelcom bastant complex. D'aquesta necessitat sorgiren les reunions, que es varen convertir en un esdeveniment singular en els engranatges de la plàstica balear, uns sopars d'intel·lectuals, d'artistes i d'amants de l'art que, en el marc d'un ambient distès, donaren forma a un grup cohesionat de persones que es relacionaven, en un temps en què la potència dels mitjans no permetia l'actual (in)comunicació a distància que, poc o molt, tots patim. Una singular i extraordinària confluència de camaraderies i interessos comuns que, curiosament, fluïa entre caràcters tan heterogenis com els dels que componien aquestes trobades. Efectivament, aquestes convocatòries varen ser una mena de petit miracle, un fet peculiar per la seva durada, un poc més de cinc anys entre el 1975 i el 1980, per la seva intensitat, una vegada la setmana en l'etapa de màxima esplendor, i per les personalitats tan heterogènies que arribaren a concentrar-se al voltant d'una taula. Una conjunció de casualitats, connexions i fets que serveixen per testimoniar l'ambient cultural i artístic d'una illa, Mallorca, i d'una època, els setanta, que varen tenir la sort d'aglutinar una generació d'intel·lectuals nascuts, arribats i viscuts, del més alt nivell, i que contribuïren d'una manera molt especial a alliberar-nos de cert aïllament que, per la singularitat geogràfica de la nostra comunitat, sempre hem patit. Participaren en aquestes cites Rafael Amengual, Miquel Brunet, Longino, Jim

⁵⁰ Sobre aquest col·lectiu s'ha publicat un estudi interessant firmat per: Pilar Serra, *Es deu des Teix 1962-1963*, Consell de Mallorca, Palma, 2001.

⁵¹ Rafael Ferrer Massanet, «La sala de arte Drac, una realidad espléndida», *Diario de Mallorca*, Palma, 18 d'octubre de 1966.

⁵² Per a un estudi amb més profunditat sobre aquest col·lectiu, podeu consultar: Fernando Gómez de la Cuesta, «Grup Dimecres. Geografia d'un sentiment», *Grup Dimecres 1975 - 1980*, Ajuntament de Palma, Ajuntament de Manacor, Palma, 2011.

Bird, Ellis Jacobson, Ritch Miller, Steve Afif, Mateu Forteza, Pombo, Guillem Jaume, José María de Labra, Robert Llimós, Mariano Villalta, Manolo Mompó i Llorenç Ginard, qui, entre molts altres assistents, formaren part d'aquell substrat sobre el qual arrelà l'art contemporani de la nostra comunitat. Unes convocatòries en què era habitual la presència d'empresaris i col·leccionistes com Riera Bassa, Gaspar Oliver, Josep Castor, Josep Truyols, Jaume Lliteras o Jerónima Sastre, els quals, a més d'assistir i compartir aquelles nits amb els artistes, compraven -o canviaven per bens o per serveis- obres seves i fomentaven així una incipient activitat col·leccionista, que sempre ha anat en benefici de la creació plàstica, estenent-la més enllà dels fòrums de la capital.

Un altre col·lectiu amb una importància relativa i puntual en el panorama balear va ser l'anomenat *Bes*: el gener de 1970 es va presentar a El Rincón del Artista de Palma,⁵³ un local que era bar i galeria d'art, una exposició d'aquest grup de creadors que, com molt bé comenta Jean Schalekamp en el text d'introducció del petit catàleg editat amb motiu de la mostra, era un conjunt d'amics sense cap homogeneïtat pictòrica, sense unes bases teòriques comunes, sinó, simplement, un col·lectiu d'artistes amb uns interessos afins.⁵⁴ Els components de *Bes* eren Àngel Sanmartin, Luigi Baldacci, Bartomeu Cabot, Gallardo, Miquel Àngel Femenias, Muriel Schalekamp, Páez Cervi, Ramon Canet, Vicenç Torres i Damià Jaume. Un col·lectiu que mantenia una decidida voluntat de defensa i pràctica del nou art i d'entre els integrants del qual sortiren alguns dels creadors que passaren a conformar la important i decisiva *Jove Plàstica a Mallorca*.

*La Jove o Nova Plàstica a Mallorca*⁵⁵ va ser el flux d'un conjunt extraordinari d'artistes, d'intel·lectuals amb inquietuds molt polièdriques que es movien sota la dura epidermis d'allò establert, de la tradició més limitadora i empobridora, i que aconseguiren rompre-la i sortir a l'exterior. Una eclosió que va marcar, sens dubte, un important punt d'inflexió per a la creació artística balear. Des de la *Mostra d'Art Pobre* de 1971,⁵⁶ passant per les successives *Ensenya I* (1973)⁵⁷ i *Ensenya II* (1976),⁵⁸ el col·lectiu *Criada 74* (1974-1977),⁵⁹ el *Taller Llunàtic*,⁶⁰ i també les mítiques

⁵³ «Copas y cuadros en el Rincón del artista», *Diario de Mallorca*, Palma, 10 de gener de 1970; «Bes: un nuevo grupo artístico», *Baleares*, Palma, 11 de gener de 1970, p. 35; José Bauzá i Pizà, «Grupo Bes en el Rincón del Artista», *El arte y sus galerías*, *Diario de Mallorca*, Palma, 29 de gener de 1970, p. 14.

⁵⁴ Jean Schalekamp, «¿Quién era el dios Bes?», *Bes*, Galería Rincón del Artista, Palma, gener, 1970.

⁵⁵ Per a un estudi amb més profunditat, consultau: Jaume Reus Morro. *Art i conjuntura. La Jove Plàstica a Mallorca 1970-1978*, Di7 Comunicació, Binissalem, 1999.

⁵⁶ Realitzada l'octubre de 1971 a la llibreria Tous de Palma, els participants en aquesta proposta sí que tenien uns plantejaments plàstics i conceptuals comuns. Incardinada en els paràmetres generals de l'art *povera*, disposà de peces de Katty Bonnin, Tinus Castanyer, Miquel Àngel Femenies, Ferran García Sevilla i Gabriel Noguera Vizcaíno.

⁵⁷ Mostra experimental i col·lectiva presentada a la Galeria 4 Gats de Palma l'agost de 1973 amb obres de Bartomeu Cabot, Ramon Canet, Sara Gibert, Marcelino Grande, Gerard Matas, Miquel Àngel Femenies, Andreu Terrades i Steva Terrades.

⁵⁸ Continuant l'experiència d'*Ensenya I* però estenent-la al camp del còmic, es planteja aquesta segona convocatòria celebrada al Museu de Mallorca el gener de 1976, en què participaren Bartomeu Cabot i l'equip *The five worlds*, format aquesta vegada per Enric Juncosa, Miquel Llobera, Jaume Pujol, Joan Carles Pujol, Honorat Ruiz i Joan Félix Sánchez.

⁵⁹ La primera exposició d'aquest col·lectiu contestatari també va tenir lloc a la llibreria Tous de Palma, a Mallorca, el 1974. *Criada 74* va durar tres anys, d'animosa activitat, i el 1977 -quan després de la caiguda del franquisme semblava que començava a perdre la raó de ser- es va dissoldre deixant una empremta clara en la història de la plàstica mallorquina. Per a una contextualització més àmplia d'aquest grup, els membres més estables del qual eren Pep Canyelles, Miquel Àngel Femenies, Àngel Muerza, Vicenç Torres, Carme Roig i Ramon Valentí, consultau el text de: Jaume Reus, «Criada 74: art i conjuntura (1974-1977)», *La Transició a les Illes Balears: Simposi dels 25 anys de l'Institut d'Estudis Balearics*, Institut d'Estudis Balearics, Palma, 1998, p. 387-396.

⁶⁰ Col·lectiu d'artistes que es rebel·laven contra la situació cultural mallorquina, contra l'estat de la qüestió i contra la via per la qual preveïen que transitaria la seva evolució, que abominaven del

publicacions *Neon de Suro* (1975-1982),⁶¹ *Blanc d'Ou* (1977-1978)⁶² i *El Correu de Son Coc* (1978-1992),⁶³ es va anar conformant la sòlida estructura sobre la qual es va consolidar, lliure de molts de lligams i de bastants prejudicis, la plàstica contemporània de la nostra comunitat.

provincianisme cert, tranquil i anquilosador, i reivindicaven una obertura cultural que combatia l'entossudiment polític i social d'aquell final de dictadura. Aquest grup va tenir una composició variable al llarg del temps, per bé que entre els seus membres destaca la participació de Pere Aeroplà, Josep Albertí, Miquel Barceló, Bartomeu Cabot, Damià Ferrà Ponç, Pere Miquel Gelabert, Joan Miquel Gelabert, Sara Gibert, Mercedes Laguens, Pep-Maür Serra, Biel Mesquida, Joan Palou, Damià Pons, Alfons Sard, Jaume Sastre, Antoni Socies i Àngel Terrón.

⁶¹ Publicació experimental concebuda per Steva Terrades i secundada per Bartomeu Cabot, Sara Gibert i Andreu Terrades, com a canal de comunicació i expressió alternatiu a l'obra d'art tradicional. Vegeu: *A l'entorn de Neon de Suro: 1975-1982. Col·lecció Rafael Tous*, Fundació Pilar i Joan Miró, Palma, 1999.

⁶² Edició creada pels poetes Àngel Terrón i Rafel Jaume per tractar de generar una interrelació directa entre la creació visual i la poesia. Els artistes plàstics que hi participaren foren: Bartomeu Cabot, Pep Canyelles, Sara Gibert, Joan Palou, Andreu Terrades i Steva Terrades.

⁶³ Publicació vinculada al *Taller Llunàtic* que, en les diferents etapes, va tenir l'empenta de creadors com Josep Albertí, Bartomeu Cabot, Lluís Maicas, Jaume Sastre, Àngel Terrón i Andreu Vidal.